

Ольга ДОВБНЯ,
orcid.org/0000-0003-2382-4160
кандидат історичних наук, доцент
(Краматорськ, Україна) olga.dov.2003@ukr.net

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРОТЕСТАНТІВ УСРР/УРСР (1920–1980-ТІ РР.) У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Розглядаються основні здобутки вітчизняних дослідників у висвітленні регіонального аспекту репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо протестантських деномінацій в Україні в 1921–1986 рр. Встановлено, що науковці зосередилися на з'ясуванні причин, висвітленні форм, видів і наслідків репресій проти вірних і керівників протестантських громад на Півдні України, Житомирщині, Сумщині, Чернігівщині, Вінниччині, Хмельниччині, в Західній Україні, Криму на різних етапах розвитку радянського суспільства. З'ясовано, що недослідженою залишається репресивна складова частина релігійної політики радянської держави щодо протестантів Донбасу, Харківщини, Придніпров'я, Київщини, Полтавщини в окреслений період.

Ключові слова: компартійно-радянський режим, протестантська громада, Свідки Єгови, євангельські християни-баптисти, баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня, лютерани, реформати.

Olha DOVBNIA,
orcid.org/0000-0003-2382-4160
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
(Kramatorsk, Ukraine) olga.dov.2003@ukr.net

MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF REPRESSIONS AGAINST THE PROTESTANTS IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920'S – 1980'S: THE REGIONAL ASPECT

In the paper the current state of study by Ukrainian historians of the regional aspect of the Communist totalitarian regime's repressive policy regarding the Protestant denominations of the Ukrainian SSR in 1921–1986 is analyzed. The attention is accented to basic opinions and conclusions of scientists concerning regional features of repressive policy of the Soviet state regarding the Protestants. The proposed article is based on such fundamental principles of historical research as scientific objectivity and historicism. Source base: monographs, dissertations, investigation published during 1991–2016 in specialized scientific publications, proceedings of the conferences, scientific and documentary book series «Rehabilitated by History». The scientific novelty is in the creation of an integral picture of the historiography of the regional aspect of repressive policy of the Soviet state regarding the Protestants of the Ukrainian SSR in 1921–1986 years. It is established that the researchers have paid the greatest attention to clarification of the causes, forms, types, consequences of the use of punitive measures of the Soviet State regarding Protestants of the South Ukraine, Zhytomyr, Sumy, Chernihiv, Vinnitsa, Khmelnytsk regions, West Ukraine and Crimea at various stages of development of Soviet society. Moreover, due to research it is established, that the repressions regarding the Protestants of Kyiv, Kharkiv, Poltava, Dnieper regions and Donbas during the studied period are unexplored.

Key words: Communist-Soviet regime, Protestants community, Jehovah's Witnesses, Evangelical Christian-Baptists, Baptists, Pentecostals, Seventh-day Adventists, Lutherans, members of the Reformat Church.

Постановка проблеми та стан її розробки. У сучасній вітчизняній історичній науці відсутні праці, в яких регіональний аспект застосування компартійно-радянським режимом каральних заходів щодо вірних та керівників протестантських деномінацій в Радянській Україні у 1920–1980 ті рр. є предметом комплексного історіографічного аналізу, що зумовлює наукову новизну дослідження.

Мета статті – систематизація та аналіз сучасної вітчизняної історичної літератури, в якій висвітлюється регіональний аспект репресивної

політики радянської держави щодо протестантських деномінацій в Україні в 1921–1986 рр.

Хронологічні рамки розвідки мають два параметри: 1) конкретно-історичний – 1921–1986 рр. Вибір нижньої межі зумовлений поразкою Української Народної Республіки та утвердженням на більшості українських земель компартійно-радянського режиму, який задля реалізації політики державного атеїзму застосовував репресії. Вибір верхньої межі – початком демократизації суспільно-політичного життя в СРСР, яку було проголошено на XXVII з'їзді КПРС (25 лютого –

6 березня 1986 р.); 2) історіографічний, який стоується історичної літератури, що вийшла друком упродовж 1991–2016 рр. Вибір нижньої межі пов'язаний із започаткуванням сучасної української історіографії, верхньої – із часом виходу останніх досліджень, в яких висвітлена тема.

Зв'язок роботи з науковими темами. Стаття виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР-УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950-х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U 007377)», що включена до тематичного плану Інституту історії України НАН України.

Виклад основного матеріалу. Українські дослідники висвітлили застосування компартійно-радянським режимом каральних заходів щодо вірних та керівників протестантських громад в окреслений період у більшості регіонів України. При цьому помітне місце в регіональній історіографії посідають студії цієї теми в територіальному розрізі Півдня України. Зокрема, в низці праць йдеться про репресії проти окремих протестантських громад регіону. Так, Є. Голощапова, аналізуючи особливості взаємовідносин радянської держави та євангельських християн-баптистів (далі – ЄХБ) у 1920–1930-ті рр., висновує, що фаза, масштаб та спрямованість репресій не мали принципових відмінностей в регіоні, були ідентичні загальноукраїнським тенденціям функціонування репресивного механізму та мали уніфікований характер (Голощапова, 2010 а: 154-185, 2010 б, 2011, 2012). Окрім цього, дослідниця вказує, що репресіям, насамперед, піддавали лідерів та активних діячів громад, в основі кримінальних справ, як правило, лежали звинувачення в антирадянській пропаганді, контрреволюційній агітації та пропаганді, а застосування каральних заходів було крайньою формою боротьби радянської держави з альтернативним релігійним світоглядом.

Зі свого боку, Т. Савчук, спираючись на матеріали «Бюлетеню», який Рада родичів в'язнів ЄХБ видавала з 1971 р., висвітлює форми та динаміку репресій проти вірних цієї деномінації на Півдні України в 1980-ті рр. (Савчук, 2010). При цьому історик акцентує, що подолання релігійності саме на Півдні України, де активність протестантів була високою, режим вважав запорукою успішної боротьби з віруючими у всеукраїнських масштабах. Щодо форм і динаміки репресій, то Т. Савчук відзначає, що в 1982 р. проводилися масові арешти членів і пресвітерів протестантських громад, а починаючи з 1986 р. вони стають поодинокими, але продовжується розгін богослужінь, застосу-

вання економічних санкцій, залякування, «психологічна обробка», обмеження в соціальних правах членів родин віруючих.

Предметом дослідницької уваги І. Николаєва та Г. Маринченко стала діяльність Свідків Єгови в регіоні в повоєнний період (Николаєв, Маринченко, 2015). Описуючи її, автори зупиняються на причинах і формах переслідування єговістів радянською державою. Зокрема, висвітлюють перебіг відкритого судового процесу над керівниками цієї релігійної громади на території Одещини та Миколаївщини, який тривав з 7 до 11 липня 1959 р. у будівлі Первомайського міського Будинку культури. При цьому історики обстоюють думку, що, використовуючи матеріали судового процесу, Миколаївська обласна парторганізація посилила роботу з викриття керівників єговістського підпілля та послаблення його впливу на населення.

Механізм тиску компартійно-радянського режиму на протестантські громади Півдня України вдругій половині 1940-х–середині 1960-х рр. характеризується у кваліфікаційній роботі Г. Маринченко (Маринченко, 2013). Дослідниця, аналізуючи специфіку відносин між режимом та релігійними громадами регіону в окреслений період, відзначає, що сплески репресій проти них відбулися в 1947–1953 рр. та 1958–1964 рр. При цьому в 1947–1953 рр. вістря репресій було спрямовано на незарєстровані протестантські громади (християн євангельської віри, адвентистів-реформістів, чистих баптистів та різні дрібні формування), а в 1958–1964 рр. відбувся тотальний наступ на релігію, Церкву та віруючих усіх конфесій. Зокрема, як акцентує Г. Маринченко, влада посилила адміністративний та судовий тиск.

Окрім праці вітчизняні дослідники присвятили жертвам репресій на Півдні України. Так, І. Павелко, спираючись на матеріали архівно-слідчої справи, висвітлив трагічну долю пастора баптистської громади села Шелюги Якимівського району Запорізької області Ковальова Митрофана Степановича, а Є. Голощапова та М. Литовченко – членів баптистської громади Бердянська Матвія Педанова, Захара Бондаренка, Федора Вержиковського та Івана Ветрова (Рев'якін, 2013: 97-101; Голощапова, 2009; Рев'якін, 2013: 109-112).

Застосування каральних заходів радянською державою щодо протестантських громад Криму розглядаються Р. Белоглазовим та О. Катуніною (Белоглазов, 2001: 173-185; Катуніна, 2006: 129-135). Зокрема, Р. Белоглазов, досліджуючи сутність та особливості політики радянської держави щодо релігійних конфесій Криму в контексті суспільно-політичної ситуації 1920-х рр.,

обстоює думку, що необхідність зміцнення компартійно-радянського режиму в Криму призвела до значних поступок і змін чинних нормативних актів, зокрема щодо протестантських громад, а соціально-політичні процеси, які розгорнулися наприкінці 1920-х рр., спричинили зміни в державній релігійній політиці – режим відмовився від тактики підтримки окремих релігійних громад і розпочав репресії проти вірних і духовенства, незважаючи на їх віросповідання.

О. Катуніна, висвітлюючи механізм тиску партійних і державних органів влади на релігійні громади Криму в 1940–1960-ті рр., розглядає роль судової системи в цьому процесі й висновок, що компартійно-радянському режимові не вдалося остаточно придушити діяльність значної частини незареєстрованих релігійних громад. Навпаки, як відзначає дослідниця, вони не тільки змогли продовжити діяльність, але й налагодили випуск нелегальної літератури та канали її розповсюдження, останнє було важливим напрямом діяльності Свідків Єгови та Ради Церков ЄХБ.

Специфіку застосування репресивних заходів радянською державою щодо окремих протестантських деномінацій Житомирщини дослідили К. Бережко та В. Бернацький (Бережко, 2005: 91-115; Бернацький, 2016: 137-142). Зокрема, К. Бережко, простежуючи історію Свідків Єгови на Житомирщині, розглядає репресивну політику компартійно-радянського режиму щодо вірних цієї протестантської громади. При цьому автор, висвітлюючи такі форми тиску, як судові процеси, періодичні виклики в органи держбезпеки, обговорення поведінки вірних в виробничих колективах, установах, будуправліннях, штрафування, застосування каральної психіатрії, відзначає, що репресій зазнали всі активні члени громади, однак, незважаючи на гоніння, насадження паралельних організаційних структур, намагання контролювати, розкласти громади зсередини, дезорганізувати керівництво та рядових віруючих, протиставити одних іншим, повної руйнації релігійних структур не відбулося.

Зі свого боку, В. Бернацький, аналізуючи особливості функціонування релігійних громад на Житомирщині в умовах антирелігійної політики влади в 1920–1930-ті рр., акцентує, що лютерани і баптисти разом із представниками інших конфесій зазнали масових репресій у 1930 р., але каральні заходи не мали цілеспрямованого антирелігійного характеру, а були детерміновані насильницькою колективізацією та кампаніями, спрямованими на придушення селянського опору. Друга хвиля репресій проти лютеран, як відзначає

дослідник, відбулася в 1935–1936 рр., була тісно пов'язана зі згортанням коренізації й ліквідацією Мархлевського і Пулинського національних районів, а основною формою каральних заходів стали депортації. Справжній терор проти протестантів, так само як і проти представників інших конфесій у регіоні, висновок В. Бернацький, відбувся в 1937–1938 рр.

Переслідування керівників та вірних протестантських громад в окремих областях північно-східного регіону України характеризуються в працях О. Сотника, А. Ігнатуші, О. Тарасенка та М. Ковальова (Сотник, 2000; Ігнатуша, 2011; Коваленко, Подкур, Лисенко, 2011: 26-44). Так, О. Сотник, висвітлюючи історію протестантів Сумщини, наводить численні факти репресій баптистів, п'ятидесятників та адвентистів сьомого дня упродовж 1930–1980-х рр., акцентуючи, що переслідування протестантів тривали до 1988 р.

А. Ігнатуша, характеризуючи організаційне становище та зміст релігійного життя протестантів Сумщини в 1920–1930-ті рр., відзначає не тільки узгодженість репресій проти вірних у різних регіонах України, подібність переслідувань православних і протестантів, а й вказує на відносно вищі показники репресій проти протестантів, які за кількістю релігійних громад і чисельністю вірних поступалися православним.

Зі свого боку, О. Тарасенко й М. Ковальов, розглядаючи політику радянської держави щодо Церкви на Чернігівщині, стисло інформують про переслідування керівників та вірних протестантських громад у другій половині 1940-х – 1970-ті рр.

Специфіка застосування радянською державою каральних заходів щодо протестантів Поділля розглядається Ю. Вільховим, Б. Годом, Ю. Зінком (Вільховий, Год, 2000; Зінко, 2001). Так, Ю. Вільховий і Б. Год, висвітлюючи становище громад ЄХБ на Хмельниччині в другій половині 1940-х рр., розповідають про судові переслідування пресвітерів Бунтовського, Суханського, Никифорука, Дубинського, Заруського. Як відзначають дослідники, пресвітерів було засуджено за те, що вони наставляли вірних не брати до рук зброю, а інкримінували їм антирадянську діяльність. Однак, роблять висновок Ю. Вільховий і Б. Год, незважаючи на утиски, громади ЄХБ активно розвивалися й оновлювалися.

Ю. Зінко, характеризуючи взаємовідносини протестантських громад Вінниччини та радянських державних структур у 1930–1980-ті рр., відзначає, що протестантські деномінації знаходились під тотальним контролем державних органів. При цьому останні, спираючись на підтримку

органів держбезпеки, вели з ними безкомпромісну боротьбу.

У розгалуженій системі регіональних студій репресивної складової частини релігійної політики радянської держави щодо протестантів важливе місце посідають праці, в яких ці процеси простежуються на Західній Україні. Зокрема, А. Моренчук, вивчаючи на матеріалах західних областей України релігійну політику компартійно-радянського режиму в 1953–1964 рр., розглядає застосування каральних заходів щодо протестантів (Моренчук, 2009: 64-70, 109-119, 135-143). Історик відзначає, що посилення антицерковної кампанії відбулося у 1958–1964 рр. При цьому антирелігійні заходи, на його думку, мали широкий спектр і завдали удару по всіх віросповіданнях регіону, за винятком реформатів, життя яких в умовах форсованого переслідування Церкви майже не змінилося. Щодо інших протестантських деномінацій Західної України, то історик акцентує, що основний удар був завданий по баптистським громадам, у середовищі яких сформувався рух опору. Окрім цього, режим ліквідував духовний центр адвентистів сьомого дня й продовжив боротьбу з незареєстрованими громадами. Але, як висновує А. Моренчук, вона не дала результатів, тому що кількість незареєстрованих громад, на відміну від незареєстрованих, постійно збільшувалася.

У низці досліджень простежуються особливості репресивної політики радянської держави щодо протестантських громад в окремих регіонах Західної України. Зокрема, Я. Стоцький, вивчаючи державну політику щодо релігії та Церков на Галичині в 1944–1964 рр., зупиняється на репресивних діях супроти протестантів (Стоцький, 2009: 126-143, 208-226, 352-379). Історик виокремлює три етапи державно-церковних відносин (1944–1947 рр.; 1947–1953 рр.; 1954–1964 рр.) й аналізує специфіку на кожному з них. Так, на першому етапі, зазначає автор, значна частина громад п'ятидесятників і майже всі громади баптистів, на відміну від Свідків Єгови, пішли на компроміс із компартійно-радянським режимом, уникнувши таким чином масових репресій. Свідки ж Єгови, акцентує Я. Стоцький, зазнавали різних форм і видів репресій (арешти, ув'язнення, примусова ізоляція керівництва громад). Стосовно другого та третього етапів, то репресіям піддавали не тільки єговістів, але й п'ятидесятників, кількість незареєстрованих громад яких постійно збільшувалася. При цьому Свідків Єгови, на відміну від віруючих інших протестантських деномінацій, масово репресували. Незважаючи на це, висновує автор,

вони не тільки вистояли, але й розширили свій вплив на місцеве населення та стали не тільки регіональним, але й всеукраїнським і навіть всесоюзним явищем.

У книзі І. Андрухів і А. Француза репресивна політика щодо протестантів у 1944–1953 рр. розглядається на тлі взаємин компартійно-радянського режиму з релігійними конфесіями на Прикарпатті (Андрухів, Француз, 2008: 396-410). За визначенням авторів, взаємовідносини між режимом і протестантськими громадами упродовж 1940–1950-х рр. в регіоні були складними. При цьому радянська держава проводила диференційовану релігійну політику. Зокрема, як відзначають дослідники, баптистів режим залучав до співпраці, а єговістів, адвентистів, частину п'ятидесятників піддавав репресіям у формі депортацій та арештів.

І. Булига, аналізуючи функціонування протестантських деномінацій під час лібералізації церковного життя України на завершальному етапі другої світової війни, досліджує ці процеси на Волині (Булига, 2012). Так само, як і попередні дослідники, вона відзначає диференційовану релігійну політику щодо протестантських деномінацій. Зокрема, акцентує на лояльному ставленні режиму до євангельських християн, баптистів, адвентистів сьомого дня, релігійні громади яких рекомендувалося реєструвати в першу чергу, й застосуванні репресій проти єговістів. Останніх, як «особливо небезпечних злочинців», «ворогів народу», наголошує І. Булига, судили військові трибунали, «особливі наради», «двійки», «трійки», вироки яких були суворими.

Зі свого боку, О. Майборода, висвітлюючи методи релігійної політики компартійно-радянського режиму щодо протестантських громад волинського села в 1960–1980 ті рр., зупиняється на їх переслідуванні, акцентуючи на активному застосуванні адміністративного тиску у вигляді штрафів за нелегальне проведення зборів, надання квартир для «сектантів» з інших районів, виховання дітей у релігійному дусі (Майборода, 2014). Але, незважаючи на репресії, висновує історик, кількість протестантських громад та чисельність віруючих постійно збільшувалася.

Не оминули своєю увагою вітчизняні науковці й репресій проти керівників і вірних протестантських громад Буковини. Зокрема, Л. Бабенко, аналізуючи релігійну політику радянської держави на Буковині у повоєнний період, виділяє три етапи репресій: 1944–1945 рр.; друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.; середина – друга половина 1950-х рр. (Бабенко, 2005). При цьому

застосування каральних заходів на першому етапі вона пояснює антимилітаристськими діями й агітацією протестантів, на другому – реакцією опозиційних протестантських громад на соціально-економічні та політичні заходи режиму, а на третьому – посиленням місіонерської діяльності й розповсюдженням релігійної літератури та інших друкованих матеріалів з критикою релігійної політики держави. Окрім цього, відома дослідниця проблеми взаємин радянської держави й Церкви акцентує, що режим у боротьбі з незареєстрованими громадами п'ятидесятників, адвентистів-реформістів, єговістів використовував органи держбезпеки, які у своїй роботі спиралися на директиви Комуністичної партії, органів виконавчої влади в центрі й на місцях, керівництва НКДБ-МДБ-КДБ УРСР та СРСР.

Про численні факти переслідувань вірних протестантських громад на території Чернівецької області в 1940–1985 рр. також йдеться в статті І. Фостія та В. Підлубного (Фостій, 2007: 121-136).

Певну історіографічну цінність у дослідженні причин і характеру переслідувань радянською державою вірних протестантських громад у Чернівецькій області в 1944–1985 рр. має кваліфікаційна робота В. Боднаря (Боднар, 2016: 112-170). Історик, з'ясовуючи особливості функціонування протестантських громад Чернівецької області в умовах радянського режиму, висновує, що компартійно-радянський режим проводив системну політику обмеження діяльності баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня й жорстко переслідував єговістів. Як відзначає автор, окрім зняття протестантських громад з реєстрації, конфіскації в них молитовних будинків, відмови в реєстрації, поширеною була практика притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності найбільш активних протестантських пресвітерів та проповідників, «закріплення» в організаціях та підприємствах за віруючими пропагандистів атеїзму, які вели з ними постійну роботу. Але, робить висновок В. Боднар, незважаючи на це, більшість із протестантських громад зуміла не тільки вистояти, а й розширити свою діяльність. Останнє стосується баптистів та адвентистів.

У низці праць вітчизняних дослідників йдеться про репресивну політику радянської держави щодо протестантських громад Закарпаття на різних етапах розвитку радянського суспільства. Зокрема, О. Довганич та О. Хланта висвітлили переслідування компартійно-радянським режимом реформатів, єговістів, п'ятидесятників у 1940–1950-ті рр., М. Делеган – єговістів у 1947–1953 рр., О. Лешко – єговістів, реформатів, баптистів, адвентистів у 1945–першій половині 1980-х рр., Л. Капітан – реформатів у 1944–1953 рр., С. Гордійчук – єговістів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня в 1944–1964 рр. (Довганич, Хланта, 1999; Делеган, 1999; Лешко, 2008; Капітан, 2013: 185-220; Гордійчук, 2013).

Висновки. Спираючись на науковий доробок вітчизняних дослідників із цієї теми, можна зробити висновок, що сплески репресій проти протестантів відбулися у 1930-ті рр., наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр., наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр., у другій половині 1960-х – 1970-ті рр. і першій половині 1980-х рр., основними їх формами й видами були арешти, показові судові процеси, ув'язнення, депортації, адміністративний тиск, каральна психіатрія, а наслідками – формування протестантського підпілля й зростання чисельності нелегальних громад. Зі свого боку, аналіз сучасної вітчизняної історичної літератури показав, що на сьогодні науковці з'ясували причини, висвітлили форми, види, наслідки репресій проти протестантів Півдня України, Житомирщини, Сумщини, Чернігівщини, Вінниччини, Хмельниччини, Західної України, Криму на різних етапах розвитку радянського суспільства. З'ясовано, що недослідженою залишається репресивна складова частина релігійної політики радянської держави щодо протестантів Донбасу, Харківщини, Придніпров'я, Київщини, Полтавщини, де кількість та чисельність громад була значною. Щодо перспектив подальшої розробки теми, то бракує комплексних досліджень й історико-статистичних розвідок із залученням документів з фондів Галузевого державного архіву СБУ та відомчих архівів управлінь СБУ в областях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ

1. Андрухів І. О., Француз А. Й. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 роки, історико-правовий аспект. Документи і матеріали. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 448 с.
2. Бабенко Л. Л. Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40–50-х років ХХ століття. Кремень. 2005. № 1 4. С. 78–83.
3. Бережко К. О. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. 182 с.
4. Бернацький В. Р. Релігійні об'єднання Волині-Житомирщині в умовах більшовицького режиму 1920–1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2016. 229 с.

5. Белоглазов Р. М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920 і роки (за матеріалами Кримської АСРР): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Сімферополь, 2001. 234 с.
6. Боднар В. Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. 226 с.
7. Булига І. І. Протестантські конфесії і державна влада на Волині (1944–1945 рр.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії [Збірник наукових праць РДГУ]. 2012. Вип. 23. С. 260–268.
8. Вільховий Ю. В., Год Б. В. Становище громад євангельських християн-баптистів на Хмельниччині у повоєнний період (друга половина 40 их років ХХ століття). Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / редкол.: Винокур І. С., (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2000. С. 197–201.
9. Голощাপова Є. О. «Контрреволюційна» діяльність баптистів у 1930-х рр.: міфи і реальність (на прикладі громади м. Бердянськ). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. XXV. С. 92–98.
10. Голощাপова Є. О. «Сектанти – найзліші вороги народу»: антирелігійна боротьба проти євангельських християн-баптистів в Україні 1920–1930-х рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXX. С. 183–190.
11. Голощাপова Є. О. Громади євангельських християн-баптистів Південної України в умовах суспільних трансформацій 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2010. 233 с.
12. Голощাপова Є. О. Лідери громад євангельських християн-баптистів України 1920–1930-х рр.: доля та епоха. Наукові праці Запорізького національного університету. 2012. Вип. XXXIV. С. 169–175.
13. Голощাপова Є. О. Репресії проти євангельських християн-баптистів Південної України у 1930 ті рр. Наукові праці Запорізького національного університету. 2010. Вип. XXVIII. С. 185–191.
14. Гордійчук С. О. Вірники-протестанти Закарпаття під тоталітарним пресом (друга половина 1940-х – 1960-ті рр.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії [Збірник наукових праць РДГУ]. 2013. Вип. 24. С. 162–170.
15. Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. № 1. С. 419–427.
16. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій: З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з РПЦ, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст. Ужгород: Карпати-Гражда, 1999. 126 с.
17. Зінько Ю. А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2001. Вип. 3. С. 256–260.
18. Ігнатуша А. Є. Протестантські громади Сумщини 20–30-х рр. ХХ ст. Сумська старовина. 2011. Вип. XXXV. С. 144–149.
19. Капітан Л. І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації краю, 1944–1964 рр. К.: Варта, 2013. 583 с.
20. Катуніна О. В. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40–60 ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Сімферополь, 2006. 237 с.
21. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2008. 256 с.
22. Майборода О. Л. Політика радянської влади щодо протестантських об'єднань волинського села у 1960–1980-х рр. Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 74–77.
23. Маринченко Г. М. Відносини радянської влади та церкви в Південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 20 с.
24. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей). Луцьк: ВНУ, 2009. 196 с.
25. Ніколаєв І. Є., Маринченко Г. М. Свідки Єгови в Україні: від становлення до переслідування у повоєнний період. Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. 2015. № 1. С. 55–59.
26. Реабілітовані історією. Запорізька область / С. Д. Рев'якін (гол. ред.) та ін. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. Кн. 6. 484 с.
27. Реабілітовані історією. Чернівецька область / Гол. ред. І. П. Фостій. Чернівці: ЧОД, 2007. Кн. 1. 960 с.
28. Реабілітовані історією. Чернігівська область / Упор.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернівці: Десна Поліграф, 2011. Кн. 3. 600 с.
29. Савчук Т. Переслідування віруючих на півдні України у 80-х рр. ХХ ст. у висвітленні «Бюлетеня Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов». Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ, 2010. С. 164–169.
30. Согник О. М. Протестантизм на Сумщині: (короткий історичний нарис). Суми: Козацький вал, 2000. 84 с.
31. Стоцький Я. В. Конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944–1964 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.11. К., 2009. 431 с.

REFERENCES

1. Andrukhiv, Frantsuz, 2008 – Andrukhiv I. O. & Frantsuz A. Y. Pravda istorii. Stanislavshchyna v umovakh teroru i represii: 1939–1959 roky, istoryko-pravovy aspekt. Dokumenty i materialy [True story. Stanislav region in conditions of terror and repression: 1939–1959, the historical and legal aspect. Documents and materials]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 2008. 448 p. [in Ukrainian].
2. Babenko, 2005 – Babenko L. L. Protestantski hromady Bukovyny: represii ta peresliduvannia 40–50 kh rokov XX stolittia [The protestant communities in Bukovina. Repression and prosecution in the 1940–1950's years]. Regional Studies, 2005, Nr 1-4, pp. 78-83 [in Ukrainian].
3. Berezhko, 2005 – Berezhko K. O. Istoriia Svidkiv Yehovy na Zhytomyrshchyni [History of Jehovah's Witnesses in Zhytomyr region]. Zhytomyr: ZhDU Publ., 2005. 182 p. [in Ukrainian].
4. Bernatskyi, 2016 – Bernatskyi V. R. Relihiini obiednannia Volyni-Zhytomyrshchyni v umovakh bilshovytskoho rezhymu 1920–1930 kh rr. [Religious associations of Volyn-Zhytomyr under the Bolshevik regime in 1920–1930's]. Candidate's thesis. Rivne, 2016. 229 p. [in Ukrainian].
5. Bielohlazov, 2001 – Bielohlazov R. M. (2001). Polityka radianskoï vlady shchodo relihiinykh konfesii u 1920 i roky (za materialamy Krymskoï ASRR) [The Policy of the Soviet Power with Respect to Religious Confessions in the 1920's (on the materials of the Crimean ASSR)]. Candidate's thesis. Simferopol, 2001. 234 p. [in Ukrainian].
6. Bodnar, 2016 – Bodnar V. B. Osoblyvosti funktsionuvannia relihiinykh obiednan Chernivetskoï oblasti (1944–1985 rr.) [Aspects of Religious Associations' Performance in Chernivtsi Region (1944–1985)]. Candidate's thesis. Chernivtsi, 2016. 226 p. [in Ukrainian].
7. Bulyha, 2012 – Bulyha I. I. Protestantski konfesii i derzhavna vlada na Volyni (1944–1945 rr.). Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii [The protestant confessions and state power in Volyn, 1944–1945]. Actual problems of world and national history [Scientific notes RSHU], 2012, Nr 23, pp. 260-268 [in Ukrainian].
8. Vilkhovyi, Hod, 2000 – Vilkhovyi Yu. V. & Hod B. V. Stanovyshe hromad yevanhelskykh khrystyian-baptystiv na Khmelnychchyni u povoiennyi period (druha polovyna 40 ykh rokov XX stolittia) [The situation of Evangelical Christian Baptists communities in Khmelnytsk region in the postwar period (the second half of the 1940's)]. Materials of the X Podillya Historical and Local History Conference. Kamianets-Podilskyi: Oium, 2000, pp. 197-201 [in Ukrainian].
9. Holoshchapova, 2009 – Holoshchapova Ye. O. «Kontrevoliutsiina» diialnist baptystiv u 1930-kh rr.: mify i realnist (na prykladi hromady m. Berdiansk) [«Counterrevolutionary» activity of the Baptists in the 1930's: myths and reality (on the example of the Berdyansk community)]. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University, 2009, Nr 25, pp. 92-98 [in Ukrainian].
10. Holoshchapova, 2011 – Holoshchapova Ye. O. «Sektanty – naizlishi vorohy narodu»: antyrelihiina borotba proty yevanhelskykh khrystyian-baptystiv v Ukraini 1920–1930 kh rr. [«Sectarians are the most evil enemies of the people»: anti-religious struggle against Evangelical Christians-Baptists of Ukraine in the 1920–1930's]. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University, 2011, Nr 30, pp. 183-190 [in Ukrainian].
11. Holoshchapova, 2010 a – Holoshchapova, Ye. O. Hromady yevanhelskykh khrystyian-baptystiv Pivdennoi Ukrainy v umovakh suspilnykh transformatsii 20–30 kh rr. XX st. [Evangelical Christian-Baptists communities of the South Ukraine under social transformations of 20–30-s in XX century]. Candidate's thesis. Zaporizhzhia, 2010. 233 p. [in Ukrainian].
12. Holoshchapova, 2012 – Holoshchapova Ye. O. Lidery hromad yevanhelskykh khrystyian-baptystiv Ukrainy 1920–1930 kh rr.: dolia ta epokha. [Leaders of communities of Evangelical Christian Baptists of Ukraine in 1920–1930's: destiny and age]. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University, 2012, Nr 34, pp. 169-175 [in Ukrainian].
13. Holoshchapova, 2010 b – Holoshchapova Ye. O. (2010). Represii proty yevanhelskykh khrystyian-baptystiv Pivdennoi Ukrainy u 1930 ti rr. [Repressions against evangelic Baptist Christians in the South of Ukraine in 1930-ies]. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University, 2010, Nr 28, pp. 185-191 [in Ukrainian].
14. Hordiichuk, 2013 – Hordiichuk S. O. Virnyky-protestanty Zakarpattia pid totalitarnym presom (druha polovyna 1940 kh – 1960 ti rr.) [The Protestant faithful of Transcarpathia under totalitarian pressure (the second half of the 1940's – 1960's)]. Actual problems of world and national history [Scientific notes RSHU], 2013, Nr 24, pp. 162-170 [in Ukrainian].
15. Delehan, 1999 – Delehan M. Dokumenty Derzhavnogo arkhivu Zakarpatskoï oblasti pro pe-resliduvannia sektantiv-yehovistiv [Documents of the State Archives of the Transcarpathian Oblast on the persecution of the Sektants-Jehovah's Witnesses]. Archives VUChK-GPU-NKVD-KGB, 1999, Nr 1, pp. 419-427 [in Ukrainian].
16. Dovhanych, Khlanta, 1999 – Dovhanych O. & Khlanta O. U zhornakh stalinskykh represii: Z istorii likvidatsii hreko-katolytskoï tserkvy ta yii vozziednannia z RPTs, peresliduvannia inshykh relihiinykh hromad u 40–50 kh rr. XX st. [In the millstones of Stalinist repression: From the history of the liquidation of the Greek Catholic Church and its reunion with the Russian Orthodox Church, the persecution of other religious communities in the 1940–1950's years]. Uzhhorod: Karpaty-Grazhda, 1999. 126 c. [in Ukrainian].
17. Zinko, 2001 – Zinko Yu. A. Polityka radianskoï vlady shchodo protestantskykh relihiinykh hromad u dokumentakh derzhavnogo arkhivu Vinnytskoï oblasti [The policy of Soviet power regarding Protestant religious communities in the documents of the State Archives of Vinnytsa region]. Scientific notes [Vinnytsa State Pedagogical University Kotsiubynskiy]. Series: History, 2001, Nr 3, pp. 256-260 [in Ukrainian].
18. Ihnatusha, 2011 – Ihnatusha A. Ye. Protestantski hromady Sumshchyny 20–30 kh rr. XX st. [The protestant communities in Sumy region of the 20–30th in the XX cent.]. Sumska starovyna, 2011, Nr 35, pp. 144-149 [in Ukrainian].
19. Kapitan, 2013 – Kapitan L. I. Etnokulturnyi rozvytok Zakarpattia u konteksti radianizatsii kraiu, 1944–1964 rr. [Ethnic and cultural development in the context of Sovietization Transcarpathia region, 1944–1964]. Kyiv: Varta, 2013. 583 p. [in Ukrainian].

20. Katunina, 2006 – Katunina O. V. Polityka partii ta radianskoho uriadu u vidnoshenni relihiinykh kultiv u 40–60-ti roky XX stolittia (na materialakh Krymu) [Policy of the Party and the Soviet Government in relation to religious cults of 40–60 years of XX century (on the basis of Crimea)]. Candidate's thesis. Simferopol, 2006. 237 p. [in Ukrainian].
21. Leshko, 2008 – Leshko O. V. Protestantski hromady Zakarpattia 1945–1991 [Protestant communities of Zakarpattia of the period of 1945–1991]. Candidate's thesis. Uzhhorod, 2008. 256 p. [in Ukrainian].
22. Maiboroda, 2014 – Maiboroda O. L. Polityka radianskoi vlady shchodo protestantskykh obiednan volynskoho sela u 1960–1980 kh rr. [Policy of the Soviet authorities to Protestant groups Volyn village in the 1960–1980's]. Ukrainian farmer, Nr 14, pp. 74-77 [in Ukrainian].
23. Marynchenko, 2013 – Marynchenko H. M. Vidnosyny radianskoi vlady ta tserkvy v Pivdennii Ukraini (druga polovyna 40 kh – seredyna 60 kh rokiv XX stolittia) [Relations between the Soviet Government and the Church in Southern Ukraine (the second half of the 40's – the middle of the 60's of the XX century)]. Candidate's thesis. Mykolaiv, 2013. 20 p. [in Ukrainian].
24. Nikolaiev, Marynchenko, 2015 – Nikolaiev I. Ye. & Marynchenko H. M. Svidky Yehovy v Ukraini: vid stanovlennia do peresliduvannia u povoiennyi period [Jehovah's Witnesses in Ukraine the formation of the persecution in the postwar period]. Scientific herald [Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University]. Series: Historical Sciences, 2015, Nr 1, pp. 55-59 [in Ukrainian].
25. Morenchuk, 2009 – Morenchuk A. A. Tserkovno-relihiine zhyttia v Ukraini v 1953–1964 rokakh (na materialakh zakhidnykh oblastei) [Church and religious life in Ukraine in 1953–1964 (based on Western regions)]. Lutsk: VNU Publ., 2009. 196 p. [in Ukrainian].
26. Reviakin, 2013 – Reviakin S. D. (Ed.). Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast [Rehabilitated history. Zaporizhzhya region]. Zaporizhzhia: Dniprovskiy metalurh, 2013. Book 6. 510 c. [in Ukrainian].
27. Fostii, 2007 – Fostii I. P. (Ed.). Reabilitovani istoriieiu. Chernivetska oblast [Rehabilitated history. Chernivtsi region]. Chernivtsi: ChOD, 2007. Book 1. 960 p. [in Ukrainian].
28. Kovalenko, Podkur, Lysenko, 2011 – Kovalenko O. B., Podkur R. Yu. & Lysenko O. V. (Comps). Reabilitovani istoriieiu. Chernihivska oblast [Rehabilitated history. Chernihiv region]. Chernihiv: Desna Polihraf, 2011. Book 3. 600 p. [in Ukrainian].
29. Sotnyk, 2000 – Sotnyk O. M. Protestantyzm na Sumshchyni: (korotkyi istorychnyi narys) [Protestantism in Sumy region: short historical essay]. Sumy: «Kozatskyi val» Publ., 2000. 84 p. [in Ukrainian].
30. Savchuk, 2010 – Savchuk T. Peresliduvannia viruiuchykh na pivdni Ukrainy u 80 kh rr. XX st. u vysvitlenni «Bjulletenja Soveta rodstvennikov uznikov evangel'skih hristian-baptistov» [The persecution of believers in the South of Ukraine in the 1980's in the coverage of the Bulletin of the Council of ECB Prisoners' Relatives]. Materials of the International Scientific Conference: State and Church in Ukraine in the Soviet era. Held 15-16 October 2009. Poltava, 2010, pp. 164-169 [in Ukrainian].
31. Stotskyi, 2009 – Stotskyi Ya. V. Konfesiini transformatsii u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (Halyskyi rehion) v konteksti derzhavno-relihiinoi polityky u 1944–1964 rr. [Confessional transformations in the Western regions of Ukraine (Galitsky district) in the context of the state-religious policy in 1944–1964]. Doctoral thesis. Kyiv, 2009. 431 p. [in Ukrainian].